

TÜRK-RUS DOSTLUK İLİŞKİLERİNE GİDEN YOL*

Gotthard JÄSCHKE**
Çeviren: Aytunç ÜLKER***

Türkiye ve Rusya arasındaki politik ilişkilerin gelişmesiyle her geçen gün daha güçlü bir şekilde büyüyen ortak çıkarlar, iki ülkenin birbiriyle yüzyıllarca süren düşmanlığından daha iyi bilinmektedir. Mevcut söylemlerin büyük bir kısmı ikinci ile üçüncü elden kaynaklara dayanmakla beraber, adil bir tarihçi mutlaka ana kaynakları incelemelidir. Bu görevi yerine getirmek pek kolay değil, çünkü Kafkas sorununun hassasiyeti dolayısıyla Moskova ve Ankara'nın yanı sıra Tiflis, Erivan ve Bakü'de de arşiv araştırması yapılmalıdır. Bu makale sayesinde şimdiye kadar pek dikkate alınmayan kaynaklardan yararlanılarak daha kapsamlı çalışmaların yapılması teşvik edilecektir.

Çarlık sömürgeciliğinin, Enver Paşa'nın büyük Türk idealiyle ilk kez karşı karşıya geldiği Sarıkamış¹ trajedisini müteakiben 1916 yılında Doğu Anadolu işgal edilmiş ve bu topraklar Rusya ile Fransa arasında Petrograd'da yapılan gizli antlaşmayla paylaşılmıştır.² Rus yayılması doruk noktasına ulaştıktan sonra Çarlık ani bir düşüşe geçmiştir. Lvov ve Kerenski hükümetleri ele geçirilen toprakların hangilerinden feragat edeceklerini kararlaştıramazken³,

---

* Gotthard JÄSCHKE, "Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft", *Die Welt des Islams*, Brill, Cilt XVI, 1934, s. 23-38.

** Ç. N.: Gotthard Jäschke 8 Nisan 1894'de Oberpeilau, Schlesien'de doğmuştur. Diplomat, Oryantalist ve Türkolog'dur. İstanbul, İzmir Ankara ve Tiflis'teki konsolosluklarda görev almıştır. 1917-1983 yılları arasında dört yüze yakın kitap ve makale yazmıştır. 29 Aralık 1983'de vefat etmiştir.

*** Bu makale Almanca aslından Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Araştırma Görevlisi olan Aytunç ÜLKER tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. E-Posta: aytunculker@hotmail.com, aulker@kmu.edu.tr.

¹ Şerif Köprülü, *Sarıkamış İhata Manevrası*, İstanbul 1922; Guse-Hakkı, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", *Askerî Mecmua*, V, No: 20, İstanbul 1931.

² W. I., XIV, s. 8.

³ Frank A. Golder, *Documents of Russian History 1914-1917*, New York 1927, s. 311 ve devamı.

Lenin yönetimi ele geçince aceleci bir tavırla gizli antlaşmaları “yok saymıştır”. “Rusya ve Doğu’da yaşayan Müslümanları” Avrupa sömürgeciliğine karşı mücadeleye teşvik eden 7 Aralık 1917⁴ tarihli meşhur çağrı, “askerî harekâtlar sona erdikten sonra Ermenilere özgür bir şekilde kendi politik geleceklerini tayin etme hakkı verileceğinin teminat altına alınması”⁵ cümlesini içermesi dolayısıyla o dönemdeki eski Rus yayılcılık politikasının gereğinden büyük olmadığı kanıtlanmaktadır. Aynı zamanda bu hak Doğu bölgelerinde olduğu gibi Kafkas ülkelerinde ve diğer yerlerde de sadece “işçi sınıfına” verilecekti.⁶ Kafkasları, dağılan Rus ordusu yerine dünya inkılâbının ve zapt etmeye yönelik Ermeni milliyetçiliğinin Rusya lehine kurtarması bekleniyordu. Lenin ve Stalin Taşnaksutyun’un desteğini kesin olarak alabilmek için 12 Ocak 1918⁷ tarihli bildiriyle Büyük Ermenistan’ın bağımsızlığını kabul etmişti. Buna göre, “Rus halkını idare eden komiser kurulu, tüm Ermeni halkına, Rus ordusu tarafından işgal edilen bölgelerde Türk-Ermeni vatandaşlarının kendi geleceklerini tayin edebileceklerini, tam bağımsızlıklarını kazanıncaya kadar destekleyeceklerini beyan etmişti.” Gerekli güvenlik önlemlerinin alınması, özellikle terk edilmiş cephelerde gönüllü birliklerin kurulması ve Ermeni mültecilerin tekrar memleketlerine döndürülmesi için “geçici olağanüstü Kafkas sorunları komiseri olarak” Stephan Schahumi görevlendirildi. Bu plan Tiflis’teki milliyetçi Gürcü gençlerinin direnişiyle başarısız olunca⁸, Ermeni ve Rus gruplarının yardımıyla Bakü’de 31 Mart 1918’de geçici bir hükümet kurulmuş ve bu hükümet varlığını 25 Temmuz 1918’e kadar sürdürebilmiştir.⁹

Türkiye’nin ilk zamanlarda 7 Aralık 1917 tarihli çağrıdan korkmasına gerek yoktu, çünkü Rus kraliyetinin çökmesiyle Enver Paşa’nın 6 Ağustos

⁴ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunarona Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, II, Moskova 1925-1929, s. 94; Elias Hurwicz, *Die Orientpolitik der Dritten Internationale*, Berlin 1922, s. 11; *Revue du Monde Musluman*, LI, Paris, s. 7.

⁵ Merkezî komisyon kurulunun açıklaması da buna benzerdir. Delegasyon için Paris’teki müttefikler arası konferansta: “Türk Ermeniler tam bir özerkliğe sahip olmalı ve daha sonra bölgesel bir hükümete ve uluslar arası güvenceye sahip olunca kendi geleceğini kendileri tayin etmelidir”. (20 Ekim 1917 tarihli *Izvestija*’ya göre Frank A. Golder, *Documents of Russian History 1914-1917*, New York 1927, s. 646.)

⁶ Bkz. 13 Kasım 1918 tarihli karar. (Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunarona Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, II, Moskova 1925-1929, s. 198.)

⁷ *Yach Turkestan*, No: 54, s. 14; *Izvestija*’ya göre 3 Ocak 1918 tarihli işçi ve asker kurulu.

⁸ Halkın başarılı olduğu 12 Aralık günü milli bayram ilan edilmiştir.

⁹ L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, Londra 1920; J. Schafir, *Die Ermordung der Kommunare in Baku und die Partei der Sozialrevolutionäre*, Hamburg 1922.

1914'te¹⁰ tespit ettirdiği Türk emellerine ulaşma umudu beklenmedik bir şekilde tekrar hâsıl olmuştur. “Almanya, Türkiye'nin Rusya'daki Müslüman unsurlar ile doğrudan doğruya ilişki kurmasına izin verecek şekilde Doğu sınırlarını düzenlemeyi üstlenmişti”. Osmanlı hükümeti, 1878'de kaybedilmiş olan bölgelerden Kars, Ardahan ve Batum'un dışında 1829'da ayrılan Ahalzih, Ahilkelek ve yeni ele geçirilen Sürmeli, Nahçıvan ile Gümrü Culfa tren yolunun da tekrar topraklarına katılmasını talep etmekteydi.¹¹ Sonunda “İslam Ordusu”nun¹² yardımıyla 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'nün kurtuluşu sağlandı. İstanbul Turan politikasının doruk noktası olmasına rağmen bu mücadele İngiliz ve Ermenilere karşı verilmiş ve Lenin 20 Eylül'de “Rusya Cumhuriyeti'nin önemli şehirlerinden birisinin” işgal edilmesini son derece etkili bir şekilde protesto etmişti.¹³

Mondros Mütarekesi'nden sonra Çanakkale Boğazı'nın açılmasıyla “Dünya Savaşı'nın galipleri”, Rusların karşı devrimini az da desteklemek amacıyla harekete geçmişti. Paris Barış Konferansı'na katılan kişilerin birçoğunun düşüncesine göre, o dönemde Rusya ve Türkiye politik bir etken olarak haritadan silinmişti. İlk olarak İngiltere'nin “korumalığını” üstlendiği ve daha sonra İtalya ve Amerika gibi ülkelerin korumalıktan çekildiği üç bağımsız Transkafkasya Cumhuriyeti, büyük güçlerin kendi mukadderatlarına olan ilgisini gözlerinde büyütmüş ve İngiliz birliklerinin¹⁴ tahliyesinden sonra ana endişesi hukuken tanınmak ve Milletler Cemiyeti'ne alınmak konusunda olmuştu¹⁵. Ermenistan 28 Mayıs 1919'da kağıt üzerinde Doğu Anadolu ve Kilikya'yı ilhak ederek komşuları ve kader arkadaşlarıyla düşman olmuştur.¹⁶

¹⁰ Carl Mühlmann, *Deutschland und Die Türkei 1913-1914*, Berlin 1929, s. 97.

¹¹ Batum'un barış anlaşmalarıyla ilgili evveliyatı için bakınız 4 Haziran 1918 *Dokumenty i materjaly po vněšnej politikě Zakavkazja i Gruzii*, Tiflis 1919.

¹² M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris 1926, s. 421 vd. (ayrıntılı olarak doğrulamak için).

¹³ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, II, Moskova 1925-1929, s. 125.

¹⁴ 25 Ağustos'ta Bakü'nün, 11 Eylül 1919'da Tiflis'in, 9 Temmuz 1920'de Batum'un tahliyesi.

¹⁵ Azerbaycan ve Gürcistan'ın fiilen tanınması 12 Ocak, Ermenistan'ın ise 19 Ocak 1920'dir. Ermenistan'ın hukuken tanınması 10 Ağustos 1920'de, Gürcistan'ın ise 26 Ocak 1921 yılında olmuştur.

¹⁶ Ermenistan 20 Aralık 1918 tarihinde Gürcistan'a “savaş” ilan ederek 16 Haziran 1919 tarihli Gürcü-Azeri müdafaa ittifakına katılmayı reddetmiştir (Denikin'e karşı). Ancak 23 Kasım 1919'da Azerbaycan ile geçici bir karar alınmış ve Nisan 1920 tarihinde San Remo'da, Batum'u Gürcistan'a bir koridorla bağlayan serbest bir liman talep etmiştir (Adil Khan Ziatkhan, *Aperçu sur l'histoire, la littérature et la politique de l'Azerbeïdjan*, Baku 1919;

Sovyet Rus hükümeti, 1919 yılında Türkiye'yi katî bir şekilde dünya devriminin kurbanı olarak görmekteydi. 13 Eylül 1919¹⁷ tarihli çağrısında Çiçerin, “Türkiye'deki işçi ve çiftçileri” yabancılara ve kendi içlerindeki sömürgecilere karşı ayaklanmaları için teşvik etmişti. Bu arada Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği altındaki Türk milliyetçiliği günden güne kudreti artan bir güce dönüşüyordu. Tüm Avrupa tarafından “asi” muamelesi görürken, Sovyet Rusya ile zamansız bir anlaşma durumu söz konusuydu. Fakat Mustafa Kemal, Rusya'ya göçenlere arabuluculuk yapmayı kabul etmemiş¹⁸ ve Jön Türklerle dostluk kurmanın Moskova'da genel olarak soğuk rüzgarlara sebep olduğunun farkına varmıştı. Buna karşın Sivas Kongresi Başkanı Mustafa Kemal'in “uzlaşmacı olarak” Rusya'nın Komünist Parti'si ile temas halinde bulunduğu düşünülmektedir.¹⁹ Kendisinin Kafkas sorununa bakış açısı uzun zaman boyunca takdir edilmemiş ve Turan politikasını devam ettirmenin mümkün olmadığı konusunda ikna olmuştu.²⁰ O, tüm Türk varlığı noktasından hareketle üzülen bir kurban vermeye hazırdı. Mustafa Kemal bağımsız

---

Revue du Monde Musulman, LI, 1919, s. 42; Mir-Yacoub, *Le Problème du Caucase*, Paris 1933; bkz. *W. I.*, XV, s. 121).

¹⁷ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunarona Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, II, Moskova 1925-1929, s. 384; bkz. Gotthard Jäschke, “Bolşevik vesikalarına göre Komintern ve Türkiye”, *İstiklâl*, Berlin 1934, s. No: 55.

¹⁸ Enver ve Cemal Paşa'nın Rusya'da oynadığı rol, Avrupa'da oldukça büyütülmüştür. 1920 yazında Radek ve Zinoviyeve ile yaptıkları “anlaşma” (Kurt Ziemke, *Die neue Türkei*, s. 515), fantezi dünyasına aittir. Zinoviyeve Bakü'deki kongrede Enver'e karşı oldukça saygısız davranmıştır (*Revue du Monde Musulman*, LI, Paris, s. 118). Aynı zamanda Mustafa Kemal'in de 6 Eylül 1919'deki “Jön Türklere karşı olan olumsuz tutumu” uzun bir süre anlaşılammıştır (A. Fischer, “Der türkische Nationalismus und der Sturz des dritten Kabinetts Damat Ferid Pascha”, *Der Neue Orient*, 1920, s. 98; Ömer Kazım, *Angora et Berlin*, Paris 1922, s. 163; Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs, I*, London 1930, s. 383; Elias Hurwicz, *Die Orientpolitik der Dritten Internationale*, Berlin 1922, s. 31).

¹⁹ Mustafa Suphi, *28-29 Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 57; *Novyj Vostok* III, Moskova, s. 55; Bolşeviklerin konuk olarak Sivas Kongresi'nde bulunması? (André N. Mandelstam, *Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts*, Kiel 1931, s. 45, 55); Mustafa Kemal, Ocak 1920'de Iwan Perepeloff ile pazarlık edip bunun üzerine yaveri Azmi'yi Bulat Paşa takma adıyla Moskova'ya göndermiş olmalı (*The New Russia* I, Londra, s. 198; Gregor Alexinsky, “Bolshevism and the Turks”, *The Quaterly Review*, 1923, s. 183 vd.); Fakat Mustafa Kemal daha ilk baştan Türkiye'nin komünist propagandası için uygun bir ülke olmadığını dile getirmiştir (*W. I.*, XIV, s. 18).

²⁰ Buna rağmen Mustafa Kemal, Albay Halil'in Temmuz 1919'da Nahçıvan'da Ermenistan'a karşı küçük bir mücadele başlatmasına razı olmuştu (*U. S. Senate Documents* 1920, No: 281; *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1933).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kaderi konusunda çıkarlarını düşünmüyordu.²¹ Tüm Transkafkasya'nın bağımsızlığı anlamına gelen²² Bakü'deki 27 Nisan 1920 tarihli olay, Moskova ve Ankara'da aynı derecede sevinçle karşılanmıştı.²³ “Tatar işçi sınıfının isyanı”²⁴ değil de “Rusya'nın Anadolu'ya Yardımı” adlı manşet ve bundan kısa bir süre önce (22 Mart'ta) Chan Kendi'de (Karabağ) baş gösteren Ermeni ayaklanması, Kızıl Ordu'nun petrol şehrini zırhladığı yolunu açmıştı.

26 Nisan 1920²⁵ tarihinde Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nin başkanı olarak Rus hükümetine, Avrupa emperyalizmine karşı mücadelede karşılıklı tedbirlerle Misâk-ı Milli²⁶ esaslarının göz önünde bulundurularak birlikte hareket edilmesi önerisinde bulunmuştu. 5 Mayıs 1920'de toplanan “Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin”²⁷ dış politikayla ilgili ilk kararı²⁸ Moskova'ya bir heyet gönderilmesiyle ilgiliydi. Bu heyet “murahhaslar” Bekir Sami (Kunduh) ve Yusuf Kemal (Tengirşek), Mebus Osman (Rize), Dr. İbrahim

²¹ Mustafa Kemal ve Azerbaycan arasında Ekim 1919-15 Nisan 1920'ye kadar birkaç kez yapılan “anlaşmalara” dair tekrarlanıp duran iddialar aldatmacadır (P. G. La Chesnais, *Les Peuples de la Transcaucasie pendant la guerre et devant la paix*, Paris 1921, s. 165; Kurt Ziemke, *Die neue Türkei*, s. 261; *The Times*, 20., 24 Mart 1920; Zarevand, *Turcija i Panturanizm*, Paris 1930, s. 133; M. E. Resûlzade, *O Panturanizme v svjazi s kavkazskoj problemoj*, Paris 1930, s. 26). Halil Paşa (askerî grubun başındaydı 1918 yılında, 8 Ağustos 1919'da İstanbul'daki hapisaneden kaçmıştır) gibi birçok Osmanlı maceraperestinin yanı sıra Kemalist görevlilerin Bakü'deki Bolşevikler ile işbirliği içerisinde olduğu bilinmekte (*Yeni Kafkasya*, İstanbul, 27 Nisan 1925).

²² Bu durum ne Erivan'da ne de Tiflis'te hemen kabullenilmemiştir. Gürcistan 7 Mayıs'ta barışı imzalamış ve Ermenistan ise 10 Ağustos'ta geçici bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmalar Moskova'ya “diplomatik temsilciler” (Tiflis'te Kiroff ve 21 Ekim tarihinden itibaren Scheinman ile Aralık 1920'den itibaren Sovyet Ermenisi Schawerdoff) vasıtasıyla Erivan'da daha etkin bir propaganda yapma imkânı sağlamıştır (*Le Grande*).

²³ 9 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde Lenin'in 7 Aralık 1917 tarihli çağrısı okunmuştur (*Hâkimiyet-i Milliye*, No: 29, Ankara).

²⁴ Kurt Ziemke, *Die neue Türkei*, s. 515; Bakü'deki “kurtarıcıların” gerçek amaçlarını doğrudan doğruya açığa çıkaran (Resûlzade Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, İstanbul 1923, s. 109; Komünist Parti ile yapılan antlaşma; *Türk Yılı* 1928, s. 514; *Bakinskij Raboçij*, 28 Nisan 1925) sevinç gösterileri (Türk bayrakları altında!) Kızıl Ordu'nun gelişine kadar sürmüştü (1 Mayıs).

²⁵ Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs I*, London 1930, s. 390.

²⁶ *W. I.*, VIII, s. 16; *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin, XXXVI, Bölüm II, s. 101 vd.

²⁷ *W. I.*, XV, s. 49.

²⁸ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, s. 289; Almanca basımı II, s. 23.

Tali ve Seyfi'den²⁹ oluşmaktaydı. Bu şahıslar 11 Mayıs'ta Ankara'dan ayrılmışlar ve Erzurum-Trabzon-Tuapse üzerinden 11 Temmuz'da³⁰ Moskova'ya ulaşmıştır. Bu arada 2 Haziran'da³¹ Çiçerin'in cevabi notası Ankara'ya gelmişti. Bu notada, küçümsenen Misâk-ı Milli'de hayrete neden olan şu ifadeler yer almaktaydı: “(Türk) Ermenistan, Kürdistan, Lazistan³², Batum bölgesi, Doğu Trakya ve Türk-Arap halkının karışık halde yaşadığı tüm bölgelerde – tabii ki anavatanlarına dönüşleri kesinleştirilen göçmenlerin de katılımıyla serbest halkoylaması yapılacaktır”. Ruslar tarafından verilen resmi notaya Mustafa Kemal, 29 Kasım 1920³³ tarihli telgrafıyla şu şekilde cevap vermişti: “Türk halkı, Rusların insanoğlunun bağımsızlığı için iki yıldır yaptığı fedakârlıkların büyüklüğünün farkında ve takdir etmektedir”. Bu iki nota arasındaki sürecin uzunluğu belirsiz olduğu için, Türklerin resmi gazetesi olan *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Temmuz 1920 tarih ve 44 numaralı sayısı ile Sovyet Rus tarihinin var olarak şekillendiğini kanıtlamaktadır. Bu arada Mustafa Kemal, Çiçerin'e 20 Haziran'da şu cevabı da vermiştir³⁴: “Komşularımızın gayr-ı kabil-i itiraz bir surette terk olan araziye tahrib ve ahaliyi katliam ettiklerinden ve garp emperyalistlerine has olan usullerle suni kitleler ve ekseriyetler vücuda getirmekte olduklarından şiddetle muzdarip ve müştekiyiz. Buna nihayet verecek ihtiyat tedbirlerinden olmak üzere Elviye-yi Selâse³⁵ dâhilinde bazı mevakin işgal için harekât-ı askeriye icrasına karar vermek istiranında kalmış

²⁹ Mustafa Suphi, *28-29 Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanan Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 39.

³⁰ Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 63.

³¹ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, s. 26; *Soviet Russia* III, s. 138'e göre “through the offices of the representative of the new Ottoman Government (Osmanlı hükümetinin görevli temsilcileri vasıtasıyla)”; M. P. Pavlovič (Veltman), *Revolucionnaja Turcija: Turcija v borbe za nezavisimost*, Moskova 1925, s. 82'ye göre “Sowjetmission in der Türkei (Türkiye'deki Sovyet misyonu)”.

³² *Revue du Monde Musulman*, LII, Paris, s. 195'te eksik!

³³ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, s. 26; Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs I*, London 1930, s. 391.

³⁴ Tam çevirisi için bkz. *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin, XXXVII, Bölüm II, s. 179; Metin aynı zamanda 11 Temmuz 1924'te *Cumhuriyet*'de yayınlanmıştır.

³⁵ Kars, Ardahan ve Batum; Ateşkesten sonra tahliye edilmesine rağmen Mustafa Kemal burayı Türklerin saymakta; Kars'ın “güneybatı Kafkasya hükümeti” için bkz. A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Londra 1923, s. 157 ve *Bulletin d'Informations de l'Azerbaïdjan*, Paris 1919-1920, No: 3 ve 12; Oltu'daki Türk hükümeti için bkz. Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 63.

iken, mektubunuz üzerine harekâtı tehir ettik. Ahalimiz aleyhine Ermenilerin tecâvüzâtının durdurulmasını ve tavassut için dermiyan edilecek teklifin musara’aten dermiyanını rica ederiz”.

Moskova’da sürdürülen müzakereler kısa bir süre sonra duraklamıştı. Bekir Sami (Kunduh) ve Yusuf Kemal (Tengirşek) 24 Ağustos 1920’ye kadar planlanan dostluk anlaşmasının “sadece bazı ana hatları”³⁶ hususunda anlaşabilmışti. Bunun üzerine Bakü’de “Doğu Halkları Konferansı”na gidip Zinoviyev’in ağzından 3. Enternasyonal’in o zamanki Ankara hükümeti politikalarını ne kadar ertelemek istediğini duymuştu.³⁷

Mustafa Kemal, Moskova ile dostluk ilişkileri oluştururken komünizmin onlar için büyük bir anlam taşıdığına farkındaydı. Onun, bu büyük sorunu çözme şekli ustacaydı. Mustafa Kemal, komünist düşüncelere sadece görünüşte bir sempatiyle değil de, sessiz ve sabırlı şekilde bekleyen gerçek komünistlerin³⁸ Aralık 1920’de resmî izinle rüzgârı yelkenlerinden çıkarırcasına bir hızla Komünist Parti³⁹ kurmasını sağlamıştı. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti, 1920 yılı boyunca yetkili bir elçiyi Ankara’ya göndermeyerek bu yılın boşa geçirilmesine vesile olmuştur. Buna karşın birçok ajan ile beceriksizce hareket ederek 4 Ekim’de dünya devrimini yapmaya çalışan farklı seslerin çıktığı “geçici bir kurul” ortaya çıkmıştı.⁴⁰ Çerkez Ethem ve kardeşlerinin ihanetinin yarattığı tehlike ortaya çıkınca, Sovyet Rus uyruğuna mensup farklı provokatörler⁴¹ gönderilmiş ve Anadolu’daki yoldaşları

³⁶ Bazı esasat (Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 289).

³⁷ *Revue du Monde Musulman*, LI, Paris, s. 118.

³⁸ *Türkiye Komünist Partisi*’nin 14 Temmuz 1920 tarihli kuruluş çağrısı için bkz.: *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1931 (bkz. *Novyj Vostok* III, Moskova, s. 35); 1920 yılı sonunda adı *Türkiye Halk İştirakiyün Fırkası* olarak değiştirildi; 16 Ocak 1921’de *Emek* Gazetesi kuruldu, bu gazete 6 sayı basılmıştır (*Novyj Vostok* II, Moskova, s. 643) ve en son olarak halkın mücadelesini savunmuştur.

³⁹ Mustafa Suphi, *28-29 Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanmış Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 12; *Novyj Vostok* III, Moskova, s. 55; M. P. Pavlovič (Veltman), *Revolucionnaja Turcija: Turcija v bo’be za nezavisimost*, Moskova 1925, s. 95 (Allah’ın yardımıyla yükselen “komünizm!”); *Yeni Gün*, 20 Ekim 1920 (“Yeşil Elma”).

⁴⁰ Halide Edip (Adıvar), *The Turkish Ordeal*, Londra 1928, s. 170; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, I, s. 211; Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 66; *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 62.

⁴¹ Şerif Manatof, Ankara’da “Başkurdistan’ın diplomatik temsilcisi” olarak bulunmuş olmalı (*Yach Turkestan*, No: 54, s. 11). O, bir imamın oğlu, Petersburg ve İstanbul’da okudu, 1914 yılında Türkiye üzerinden İsviçre’ye kaçtı, 1917’de Başkurdistan millet meclisinin reisi oldu, İslamcı Abdulhay Kurbangaliyev (şu anda *Yeni Japon Muhbiri* gazetesinin editörü, bkz.

İstiklâl Mahkemeleri tarafından ağır cezalarla yargılanmıştı.⁴² Büyük Millet Meclisi toplantısında Mustafa Kemal, ihanet edenlerin komünist oyunlarıyla Türkiye’de devrimin gerçekleşmek üzere olduğuna dair fikri uyandırarak dost olan Bolşevikleri yanıltmak istediklerini ortaya atmıştı.⁴³ Bunun üzerine Sovyet hükümetinin Anadolu’yu Bolşevikleştirme umudu sona ermiş⁴⁴ ve hatta tuhaf bir şekilde en iyi provokatörleri olan Mustafa Suphi’nin trajik sonunu çabucak unutmışlardı.⁴⁵

Neredeyse aynı zamanlarda Moskova, Ermeni politikasında tam anlamıyla bir yön değiştirme eylemi gerçekleştirmişti. Erivan ile yapılan dostluk anlaşmasından⁴⁶ sonra Çiçerin 27 Ağustos 1920’de Bekir Sami’ye (Kunduh) şunları söylemişti: “Ermenilere toprak verdik. Ortak çıkarımız olduğu için siz de aynısını yapmalısınız.” Yusuf Kemal’in (Tengirşek) bizzat Ankara’ya ilettiği bu talebe⁴⁷ Mustafa Kemal 21 Ekim tarihli notasıyla kesin olarak cevap vermişti.⁴⁸ Ermenilere karşı 9 Haziran’da⁴⁹ ilan edilen seferberlik

---

İstiklâl, No: 56, 58) ile birlikte faaliyet gösterdi, 1918’de komünizme geri dönülünce Müslüman meselesinde Molla Nur Vahidov ile hareket ederek yetkili kişi oldu, 1919 yılında Guriyev’den Hazar Denizi’ne, Bakü’den Türkiye’ye gelmiş ve burada Zinetullah Nevşirvanoff ile komünist propagandası yapmıştı. Bu kişiyle beraber 1920 yılı sonunda uzaklaştırılmış olmalıdır.

⁴² 11, 27 ve 28 Ocak’ta yapılan tutuklamalar (Mustafa Suphi, 28-29 *Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanmış Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 13), dava Mayıs 1921’de görüldü (*Zarja Vostoka*, Tiflis, 30 Eylül 1922); Sovyet Rusların tarafından bakacak olursak Türk komünistlere karşı tedbir Fevzi Paşa’nın İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine seçilmesiyle (24 Ocak 1921) ilişkilendirilmektedir (*Novyj Vostok III*, Moskova, s. 55 vd.).

⁴³ *Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, VII, s. 273, 8 Ocak 1921’e göre yazılan *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1931.

⁴⁴ 3. Enternasyonal fanatikleri dışında olanlar!

⁴⁵ Şerif Manatoff’un uyarısına rağmen Ocak 1921’de Mdivani (bkz. dipnot 64) ile birlikte Erzurum’a gitmiştir. Burada tutuklanmış ve Trabzon üzerinden gelirken dönüş yolunda 28 Ocak’ta kendisine eşlik eden 14 kişi ile ölmüştür (Mustafa Suphi, 28-29 *Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanmış Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 1, 11; M. P. Pavloviç (Veltman), *Revolucionnaja Turcija: Turcija v borbe za nezavisimost*, Moskova 1925, s. 104; *Revue du Monde Musulman* LII, Paris, s. 207).

⁴⁶ 10 Ağustos tarihli (Sevr ile aynı gün!); Metni açıklanmamıştır? İçeriği: *Pravda*, 14 Ağustos 1920 ve Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 64.

⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur’un 21 Mart 1934 tarihinde yaptığı konuşma için bkz. *Milliyet*, 22 Mart; Yusuf Kemal Tengirşek 6 veya 7 Ekim 1920’de Ankara’ya gelmişti (Hüsni Açıksözcü, *İstiklâl Harbinde Kastamonu*, Kastamonu 1933, s. 99).

⁴⁸ Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 65.

⁴⁹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 304; bkz. 20 Haziran 1920 tarihli nota (dipnot 34).

İngilizlerin Batum'dan⁵⁰ çıkmasıyla Eylül sonunda savaşa dönüşmüştü. Görünüşe göre doğudaki ordunun ileri harekâtı Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinde şaşkıncı bir etki yapmıştı. Erivan hükümeti İngiltere'ye karşı büyük bir güven duymakta ve hatta onların direktifleri doğrultusunda Ankara'yla müzakereleri ve Moskova'nın arabuluculuğunu reddetmiş⁵¹ fakat büyük güçler tarafından yarı yolda bırakılınca 2 Aralık tarihinde Gümrü'de (Aleksandropol) Türkiye ile barış imzalamış⁵² ve aynı gün büyük bir şaşkınlık içerisinde otoriteyi Bolşeviklerin eline vermişti.⁵³ Bakü'de “Mustafa Kemal için yardım *Müsavat* Partisi silahsızlandırıldı” manşeti, Erivan'da ise tam tersine *Daşnakzaganer* gazetesinde “Mustafa Kemal'den kurtuluş” manşeti atılmıştı. 29 Kasım⁵⁴ tarihli çağrıda Ermeni ihtilal komitesi “bağımsız Sovyet Ermenileri halkı ve inkılâpçı Türkiye arasında kardeşlik sözleşmesiyle” barış sağlanmasına göz kırpmıştı.⁵⁵ Harekete geçen Kızıl Ordu, Gümrü'de kararlaştırılan sınırı ihlal etmeyi düşünmemişti.⁵⁶ Buna karşın karargâh komutanı Kazım Karabekir ile görüşen Sovyet Murahhası Budu Mdivani, Çiçerin'in talebini dile getirerek “yanlış anlaşılmadan” dolayı Ermenilere Türk topraklarından verilmesini söylemişti.⁵⁷

⁵⁰ Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 65 (bkz. dipnot 14). Ermenistan'a karşı savaş Sevri Antlaşması'nın uygulanamayacağını göstermekle beraber Damat Ferit Paşa'yı tahtından indirmişti.

⁵¹ F. C. Corbyn, *The Present Position of the Armenian Nation* için bkz.: *Journal of the Royal Central Asian Society*, XIX, s. 592; Rus- Ermeni müzakereleri için bkz. *Manchester Guardian*, 12 Temmuz 1920 (Esas: Karar No: 13, bkz. dipnot 7); *The Lausanne Treaty, Turkey and Armenia*, New York 1926, s. 158 (10 Ağustos tarihli anlaşma); Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 303 (Almanca basım II, s. 47); *The New Russia*, Londra, 28 Ekim 1920 (Ankara'da Rus-Ermeni ittifakının doğma tehlikesi, 14'ündeki (17 Ekim?) Rus ultimatomu); Gotthard Jäschke, *Ak ve Kızıl Ruslar Ermenistan'ı Kurtardılar mı* için bkz.: *İstiklâl*, No: 65.

⁵² *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin, XXXV, Bölüm II, s. 162 ve XXXVII, Bölüm II, s. 177.

⁵³ Le Grand ve Dro arasındaki anlaşma, Terterian (Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, s. 75 (eksik); *Jahrbuch des Völkerrechts* IX, s. 216); Dro “diktatörlüğü” sadece 3 gün sürmüştü (bkz. Dipnot 24).

⁵⁴ Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, s. 73.

⁵⁵ Bu galip olanın kılıcıyla zaferi engelleyecek olan “işçi” köylüleri anlamını taşıyordu.

⁵⁶ Kazım Karabekir ve Tiflis'teki Türk temsilcisi (Şubat 1919'da Kabil'den gelmişti?) 1 Aralık tarihinde Devrim Komitesi'ne tebrik telgrafi çekmişti (*Soviet Russia* IV, New York, s. 242); Kızıl Ordu 3 Aralık tarihinde Kazım Karabekir'i selamlamıştı (*Hâkimiyet-i Milliye*, No: 84); Büyük Millet Meclisi 9 Aralık'taki gizli oturumda yeni durumun müzakeresini yapmıştı.

⁵⁷ Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 66.

Bekir Sami, Rusya'nın yeni durumu ile ilgili oldukça ümitsiz olup⁵⁸ başarısızlığı dolayısıyla geri çağırılmış ve 31 Ocak 1921'de Ankara'ya dönmüştü.⁵⁹ 20 Kasım 1920'de Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad (Cebeşoy) Paşa Moskova elçiliğine atandı.⁶⁰ Ona, tam yetki verilen Yusuf Kemal (Tengirşek) ve Dr. Rıza Nur eşlik etmekteydi.⁶¹ Bu heyet 14 Aralık 1920'de Ankara'dan hareketle Erzurum üzerinden Mdivani'nin 14 Ocak'ta "yanlış anlaşılma ile ilgili" açıklamasını yazılı olarak tekrarladığı Kars'a geçmiş ve burada 16 Ocak 1921'e kadar kalmıştı. Tiflis'ten⁶² sonra 17 Şubat'ta⁶³ Moskova'ya vardılar. Bundan iki gün sonra Mdivani Ankara'ya gelmişti.⁶⁴

Bu arada Sovyet hükümeti, Kafkasların son sorunu olan Gürcü Sorunu'nun çözülmesine dair önceliği kavramıştı. Gümrü Barışı, Gürcistan'ın Ankara ile diplomatik ilişki içerisine girmesine vesile olmuştu. Yabancı bir gücün ilk "elçisi" ve Sovyet Rus temsilcilerinin kardeşi olarak Simeon Mdivani, 8 Şubat 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e itimatnamesini sundu.⁶⁵ Onun, "İngilizlerin hediyesini" (Ardahan ve Batum) Gürcistan için kurtarabilme umudu, Bolşeviklerin 11 Şubat'taki "başkaldırısını" takip eden 21 Şubat tarihli

⁵⁸ Halide Edip (Adivar), *The Turkish Ordeal*, Londra 1928, s. 254; Londra Konferansı sırasında Bekir Sami (Kunduh) Transkafkasya'da tampon devlet kurulması için harekete geçmiş, Çiçerin ise Ankara'ya bu konuyla ilgili yakınmıştı (aynı zamanda bkz. s. 241, 255).

⁵⁹ *Cumhuriyet*, 3 Mart 1925.

⁶⁰ O dönemde henüz yazılı hale getirilmemiş anayasaya göre herhangi bir görevde bulunan kişi elçi de olabiliyordu (5 Eylül 1920 tarihli yasa, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin, XXVI ve XXVII, Bölüm II, s. 74).

⁶¹ Bunlardan başka bir de Dr. Tefik Rüştü (Aras) (*İstiklâl Harbinde Kastamonu*, s. 107).

⁶² 3 Şubat'taki geçişleri (*W. I., X*, s. 46).

⁶³ *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 114.

⁶⁴ Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 67.

⁶⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 104, 25 Aralık 1920 tarihli yazı. - Ankara'ya verilen diğer itimatnameler: 5 Mart 1921 Budu Mdivani (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti, 15 Temmuz 1921'den beri Gürcü Devrim Komitesi başkanı, 12 Mart 1922'de Transkafkasya Cumhuriyeti eyalet temsilciler meclisi başkanlığına seçildi, 30 Ekim 1922'de Mustafa Kemal'i tekrar ziyaret etmiştir), Ahmed Han (Afganistan, 28 Mart 1933'ten beri tekrar büyükelçi), 27 Haziran 1921 Nazarenus (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, bkz. Tröbst, *Soldatenblut*, Leipzig 1925, s. 217), 14 Ekim 1922 İbrahim Abilov (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Azerbaycan), 31 Ocak 1922 Simeon Aralov (Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti, bkz. Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs, I*, London 1930, s. 393), 30 Haziran 1922 Mümtaz ed-Dauleh İsmail (İran), 13 Haziran 1923 Jakob Suritz (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 27 Şubat 1924'ten beri büyükelçi, 19 Haziran 1934'e kadar Ankara'dadır). - Türkiye'nin Moskova'daki elçi veya büyükelçileri: Ali Fuad (Cebeşoy) Paşa (Mayıs 1922'ye kadar), Ahmed Muhtar (Kasım 1924'e kadar), Sekjai Salih (Temmuz 1925'den beri), Tefik Rüştü (Aras) (11 Aralık 1927), Vasif (Ekim 1928), Hüseyin Ragıp (Baydur) (Şubat 1929), Vasif (17 Eylül 1934).

Türk ultimatomu aniden mahvetmişti.⁶⁶ Dünya tarihinin bir cilvesi olarak Kızıl Ordu aynı gün (25 Şubat) Tiflis'e girmiş⁶⁷ ve Gürcistan'ın hukuken tanınmasından sonra elçi Tşenkeli Paris'e itimatnamesini vermişti.

Türk-Rus dostluk antlaşmasıyla ilgili son müzakerelerin Batum'la ilgili münakaşalar dolayısıyla dramatik bir şekilde geliştiği görülmektedir. Daha 25 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal bu şehrin İngilizlerden devir teslimi sırasında Gürcüleri protesto etmiş⁶⁸ ve Ocak 1921'deki Büyük Millet Meclisi toplantısında “Batum bizimdir”⁶⁹ açıklamasını yapmıştı. 9 Mayıs tarihinde hariciyede görevli Ahmed Muhtar, Ankara'da bir sonraki gün yerine getirilecek olan⁷⁰ Batum'un zaptıyla ilgili emri ilan etmişti⁷¹. 18 Mart'ta Moskova Antlaşması açıklandığında Batum, Sovyet-Gürcü “idaresindeydi” ve Kızıl Ordu şehrin kapıları önünde durmaktaydı.⁷² Bu bölge, Brest Litovsk Barışı'na rağmen Türkler tarafından kaybedilmiş fakat 1828'e kadar İran'ın, bu tarihten sonra

⁶⁶ *Echo de l'Islam*, Paris, No: 25.

⁶⁷ Bu durumda da Rusya aynı yönetime başvurmuştu: Kızıl Ordu'yu yardım için çağıran Devrim Komitesi'nin kurulması: Azerbaycan'da 28 Nisan 1920'de (Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, No: 13, Ermenistan'da 30 Kasım 1920'de (*Soviet Russia*, New York, IV, s. 242), Gürcistan'da 16 Şubat 1921'de (Ju. V. Ključnikov i Andrey Sabanin, *Meždunaronaja Politika Novejšego Vremi v Dogovorach, Notach i Deklaracijach*, III I, Moskova 1925-1929, No: 49); sadece son durumda şimdiye kadarki milli hükümet ile yapılmış bir sahte kontrat eksikti; burada hile yerine şiddet vardı; zaferden sonra Lenin geçici bir hoşgörü gösterilmesini tavsiye etmişti (*Pravda Gruzii*, 8 Mayıs 1921).

⁶⁸ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, Almanca basımı II, s. 50; İngilizlerin durumu için bkz. *The New Russia*, Londra 1920, s. 42 ve C. E. Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson, His Life and Diaries*, Londra 1927, II, s. 226; Üst Kurul 24 Şubat 1920'de “özgür şehir” Batum'un kurulmasını kararlaştırdı; Çiçerin'in 26 Kasım 1920'de Batum ve Gürcistan'ın Rusya tarafından tehdit edildiğine dair söylentileri protestoları (*Soviet Russia* III, New York, s. 641; *The Daily Herald*, 3 Aralık 1920); bkz. dipnot 17.

⁶⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 96.

⁷⁰ A. Poidebard, *Au Carrefour des Routes de Perse*, Paris 1923, s. 293; *Milli Nevsal*, I (1922), s. 186; *Documents relatifs à la question de la Géorgie devant la Société des Nations*, Paris 1925, s. 65 ve devamı; Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 67.

⁷¹ *Hâkimiyet-i Milliye*, No: 130.

⁷² Türkiye'ye bazı durumlarda serbest geçiş hakkı tanınmıştı (bkz. madde 59 Berlin Antlaşması ve madde 351 Sevr Antlaşması), fakat “mülkiyet hakkı” verilmemişti (Harry N. Howard, *The Partition of Turkey*, New Haven 1931, s. 263); sınırları Ruslar 17 Mart'ta radyo yayını ile tam karıştırmı yaymasına rağmen (A. Poidebard, *Au Carrefour des Routes de Perse*, Paris 1923, s. 295) “bağımsız” Transkafkasya'nın Sovyet Cumhuriyetleri tarafından tayin edilmekteydi; “özgür” Ermenistan savaşın başlangıcındaki durumunu bile sağlayamamıştı (bkz. madde 16 Kars Antlaşması).

Rusya'nın elinde olan Surmalu'nun (Iğdır ve Kulb) kazanılmasıyla durum eşitlenmişti. Gümrü Barışı'yla ilgili incelenmesi gereken tek husus egemenliği Türkiye'den Sovyet Azerbaycan'a geçen Nahçıvan ile ilgiliydi.⁷³

Türkiye ile yapılan dostluk anlaşması, Sovyet Rusya'nın sivil hükümeti tarafından kararlaştırıldığı için bu tarzda yapılan anlaşmaların ilkidir. Bu anlaşma İngilizlerle yapılan geçici ticaret anlaşmasıyla aynı gün içerisinde (16 Mart) imzalanmış ve Rusya, milli Türkiye'nin gücünün büyüklüğüne inandıktan sonra Misâk-ı Milli'yi tam anlamıyla tanıyarak yapılan anlaşmanın dayanak noktasına Misâk-ı Milli'yi oturtmuştur. Dostluğun temelinde “Doğudaki halkların ulusal özgürlük hareketleri ile Rusya'daki işçilerin yeni bir sosyal düzen için verdikleri mücadele” arasında bağlantı kurularak aynı zamanda iki ülke halkına da serbest seçim hakkı veren yönetim şekli vurgulanmıştı.⁷⁴ Bu dostluk her şeyden önce Avrupa emperyalizmine karşı savunmaya geçmek için ortak çıkarlar dolayısıyla doğmuş olsa da⁷⁵, akıl ve mantığa dayanması ve ara sıra karışıklıklar yaşanmasına rağmen zamanla ilişkilerin politik, ekonomik ve kültürel açıdan daha da sıkılaşması yadsınmamalıdır. Adamakıllı bir araştırmayı hak eden dostluğun bu şekilde gelişimi, Türkiye ve Rusya arasındaki ilişkilerde önemli bir rol oynayacak olan konularda insanların aldanmasına sebep olmamalıdır. Bahsedilen konular şunlardır: Boğazların hâkimiyeti⁷⁶,

⁷³ Bu Ermenistan'ın Sovyet Rusya tarafından muhtemel “kurtuluşudur”; Ermenilerin pişmanlığı 18 Şubat 1921'deki ayaklanmada gün yüzüne çıkmıştır.

⁷⁴ Moskova Anlaşması'nın 4. maddesi.

⁷⁵ Türkiye için bu dostluğun ahlakî yönden önemi büyüktü. Sonraları Karahan şu açıklamayı yapmıştı: “Biz Kemal'e birçok top, para, mühimmat ve askerî destek ile yardım ettik” (Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs I*, London 1930, s. 391; *Soviet Russia IV*, s. 172), Mustafa Kemal'in bunlara ihtiyacı vardı; Bekir Sami (Kunduh) 16 Kasım 1920'de malzeme yardımı için ricada bulunmuş olmalı (Louis Fischer, *The Soviets in World Affairs, I*, London 1930, s. 390); silah desteği ile ilgili olarak bkz. Mehmet Arif, *Anadolu İnkılâbı*, s. 73; M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, Paris 1926, s. 557 ve *Histoire des Soviets*, Paris 1922, s. 204 (muhtemelen Sivas'ta 27 Ekim 1920'de yapılmış askerî anlaşma, ya da Trabzon'da: L. P. Dennis, *The Foreign Politics of Soviet Russia*, New York 1924, s. 217; *Ost-Information*, Berlin, 8 Ocak 1921?); Rus askerî birlik önerisi İbrahim Tali tarafından reddedilmiştir (Mustafa Suphi, *28-29 Kanun-ı Sani 1921. Karadeniz Kıyılarında Parçalanmış Mustafa Suphi ve Yoldaşlarının İkinci Yıl Dönümleri 1923*, Moskova, Kızıl Şark Matbaası, s. 63; *The Quarterly Review* 1923, s. 171. Farklı olarak: Mehmet Arif, *Anadolu İnkılâbı*, s. 59 (bir Bolşevik taburu) ve A. Rawlinson, *Adventures in the Near East 1918-1922*, Londra 1923, s. 297).

⁷⁶ Türkler ve Ruslar arasında Lozan'da yaşanan düşünce ayrılığı Misâk-ı Milli ve Moskova Anlaşması'ndaki bir tezada dayanmaktadır (*Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Berlin, XXXVI, Bölüm II, s. 106; dipnot 42); Çanakkale sorunu ile ilgili bkz. *W. I. II*, s. 101.

Sovyet hükümeti ile Komünist Enternasyonal arasındaki sıkı bağlantı⁷⁷, Rusya'daki yabancı halklar (özellikle Türklerde) arasında milliyetçiliğin sürekli büyümesi⁷⁸ ve Ermenilerin “milli anavatanlarına” olan hasretleriydi.⁷⁹

Basımdan sonra ilave edilen ekler

- Dipnot 6'ya ek: Bkz. L. Trotzki, *Zwischen Imperialismus und Revolution*, Hamburg 1922, s. 122.

- Dipnot 7'ye ek: Lenin'in Ermeni politikası 3. ve 5. Sovyet kongresi tarafından kabul edilmiştir. (bkz. “çalışan ve sömürülen halkların haklarına dair

⁷⁷ Moskova'daki dostluk anlaşmasında “sosyal devrimin tüm İslam dünyasında olduğu gibi Türkiye'de de hızlanacağı” düşünülmekteydi (M. P. Pavlovič (Veltman), *Revolucionnaja Turcija: Turcija v borbe za nezavisnost*, Moskova 1925, s. 73); Sovyet basını beklentilerinin çıkmaması sonucunda oluşan hayal kırıklığını saklayamamıştı (örneğin bkz. *Komunist*, Bakü, 28 Ocak 1930: “Türk burjuvazisi Sovyet hükümetiyle dost, üçüncü enternasyonal ile düşman kalarak kendisini aldatmaktadır). Türkiye'deki “Komünist Parti” (bkz. dipnot 39) Mart 1922'de yeniden kuruldu. 18 Mart'tan itibaren geçmişte çıkardıkları ve ulusal renk taşıyan Emek gazetesi benzeri bir haftalık gazete olan Yeni Hayat'ı çıkarmaya başladılar. Ekim 1922'de üzerinde daha sert baskı kurulan komünistler tekrar takip edilmeye başladılar (*Novyj Vostok I*, Moskova, s. 358, III, s. 65); 1925 yılında provokatör Dr. Şefik Hüsnü Moskova'ya kaçmış ve geri iadesi reddedilmişti (*L'Azerbaidjan*, Aralık 1927, s. 12; Elias Hurwicz, “Zehn Jahre bolschewistischer Orientpolitik”, *Osteuropa IV*, s. 645; *Milliyet*, 19 Nisan 1934); tüm real politıklere rağmen Sovyet hükümeti dünya devrimi görevini hiçbir zaman inkâr etmeyecektir.

⁷⁸ Turan politikasının kolları: Nahçıvan (1828'e kadar İran, 4 Haziran 1918'de Türkiye, 20-30 Mayıs 1919'da İngilizler tarafından işgal edilerek Ermenilere verilmiş, Ağustos 1919'da bağımsız, 1920 yılı yazında Sovyet Azerbaycan tarafından istenmiş, 1 Aralık 1920'de Sovyet Ermenistan'a “hediye edilmiş”, Türklerin itirazı üzerine Moskova Anlaşması'na dayanarak geri alınmıştır); Dağıstan (Mustafa Kemal'in 14 Aralık 1920'de Lenin'e yazdığı mektup); 20 Kasım 1920 tarihli anayasanın 50. maddesi: Kuzey Kafkasya hükümetinde diplomatik bir temsilcilik ve Kazan'da başkonsolosluk; 7 Ocak 1922'de Buhara'dan özel temsilci Muhammed Nasari ve Mayıs 1922'de de Kırım Reisi Cafer Seyyid Ahmed kabul edilmiştir. Rusya'nın Ankara üzerindeki etkisi artış gösterince, Rusya'daki Türklere karşı davranışlarda da gevşeme olmuş, fakat daha sonraları sınır dışı etmeler ve gazete çıkarma yasakları uygulanmıştı.

⁷⁹ Bolşeviklerin “1918 ve 1920'de kaçan” Ermenileri tekrar anavatanlarına döndürmek için son denemeleri: Kars Anlaşması'nın 14. maddesi; Sovyet Ermenistan Suriye'den daha evvel lejoner olanları toplamakta – muhtemelen aldatıcı bir şekilde. Noel Buxton, *Oppressed Peoples and the League of Nations*, Londra ve Toronto 1922, s. 175'de ifade ettiğine göre: *Ermenistan için en iyi umut, mili birlikleri ve Batılı güçleri yıkmaktır. Savaştan önce de olduğu gibi Rus gücünün zayıf durumdaki Türkleri yönetimine alması “Kızıl” Ermenistan'ı Türk Ermenistan'a çevirmek için onları cesaretlendirmekteydi.*

beyanname” ve Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti hükümetinin 10 Temmuz 1918 tarihli anlaşması, madde III, sayı 6).

- Dipnot 8’e ek: Bkz. Vladimir Voytinsky, *La Démocratie Géorgienne*, Paris 1921, s. 79, 89, 191, 221.

- Dipnot 21’e ek: Mustafa Kemal’in Müsavat hükümetiyle sözde anlaşması için bkz. A. I. Denikin, *Očerki Russkoj Smuty*, Berlin 1925, Cilt: 4, s. 169.

- Dipnot 23’e ek: 1920 yılı yazında Kızıl Ordu Nahçıvan-Bakü üzerinden Anadolu’ya “dar bir koridor” oluşturmuş ve Eylül’de Ermeniler bu koridoru yarmıştı (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 88, 93).

- Dipnot 30’a ek: Çiçerin’in 2 Haziran tarihli mektubu Halil Paşa ve Dr. Fuad ile yapılan müzakereleri içermekte ve bu kişiler Nisan 1920’de “Büyük Millet Meclisi heyeti olarak”? Moskova’ya gitmişti (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s.87).

- Dipnot 37’ye ek: Zinoviyeve Mustafa Kemal ile alaycı bir tavırla dalga geçmiştir. Doğu halklarını kongreye çağırıda: “Sizi komünist enternasyonalin bayrağı altında ilk kez kutsal savaşa çağırıyoruz...harekete geç Anadolu köylüsü...!” (*Almanach des Verleges der Kommunistische Internationale*, Hamburg 1921, s. 55, 67).

- Dipnot 38’e ek: *Malaja Sovětskaja Enciklopedija*, Cilt 8, s. 714’e göre Tefrik Rüştü Mayıs 1920’de “sahte Komünist” parti kurmuş ve bu partinin 1920-1921’de III. Enternasyonel’a alınması için çaba harcamıştı; Parti programının 99. maddesine göre :...İslamiyet sosyalizme bürünmüş, bundan dolayı komünizm dinî ve ahlakî bir erdemdir” (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s.104).

- Dipnot 39’a ek: Mustafa Kemal, Mustafa Suphi’ye “lüzumsuz ve düşüncesiz hareketlerden kaçınılmasına dair” uyarıda bulunmuş ve ona Bakü’den Ankara’ya bir heyetin gönderilmesini önermişti; Büyük Millet Meclisi sosyal devrimlerin “yavaş ve dikkatli” bir şekilde gerçekleşmesine sebep oldu (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 104).- Daha sonra “Sosyal-Hayırsever” Halk Partisi (*Halk Zümresi*) Hamdullah Suphi’nin yönetiminde oluşturulmuştu (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 102 vd.).

- Dipnot 54’e ek: Bkz. Oliver Baldwin, *Six Prisons and Two Revolutions* , Londra 1925, s. 40.

- Dipnot 71'e ek: Bunun dışında Türk ordusu Achalzieh ve Achalkalaki'yi işgal ederek politik anlamda “büyük bir gerginliğe” sebep olmuştu (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 90).

- Dipnot 72'ye ek: Türklerin Batum'dan feragatı için bkz. Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Harici Siyaseti*, İstanbul 1934, s. 68. – Moskova Anlaşması'nın yerine getirilmesinde 6 Haziran'da Azerbaycan “Özerk Cumhuriyeti” ilan edilmiş ve Gürcü kararnamesi No: 54 ile 16 Temmuz 1921'de tanınmıştır. – Kafkas cumhuriyetlerinin, baskılara rağmen Türkiye Moskova Anlaşması'nı onanması üzerinde durmuş (bkz. Svanidze – Yusuf Kemal (Tengirşek) arasındaki 30 Temmuz/30 Ağustos tarihli nota değişimi, gizlidir).

- Dipnot 77'ye ek: Bkz. N. Lenin, *Der “Radikalismus” die Kinderkrankheit des Kommunismus*, Leipzig 1920, s. 80; G. Tschitscherin, *Die internationale Politik zweier Internationalen*, Hamburg 1920, s. 13; J. Stalin, *Probleme des Leninismus*, 4. Baskı, Wien-Berlin 1931, s. 319. Ankara'daki komünist partinin Eylül 1922 tarihli gayr-ı resmî parti kongresi (30 katılımcı, birisi zenci!) bkz. Leonid ve aynı zamanda A. Friedrich, *Angora*, Berlin 1923, s. 56 ve V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 169. – Molotoff ve Litvinoff 28 veya 29 Aralık 1933'te Türkiye ile ilişkilerin “barış politikası ve yararlı bir işbirliği örneği” olduğundan methederek bahsetmiştir (*Soviet Union Review*, Washington, XII (1934), s. 9, 61). Kısa bir süre sonra Marx-Engels-Lenin Enstitüsü *Programmnyé Dokumenty Kommunističeskich Partij Vstoka* (Moskova, Mart 1931) adlı seçmelerde (bkz. *Inkılâp Yolu*, No: ¾ 1931) Komünist Parti'nin 1929 programını açıklayarak şunlar dile getirmiştir: (1) Komünist Parti, Komünist Enternasyonal'in kolu olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ve uluslar arası proleter devrim için mücadele eder..., (2) ... Kemalist Halk Partisi'ne karşıdır..., (8) Mustafa Kemal'in hapisanelerinde zayıf düşen tüm devrimciler affedilmeli, ...; (13) O, tam anlamıyla Türkiye'den koparıya kadar milli azınlıkların özerklik kazanmalarına izin vermekte (yani (15) Kürtler, Lazlar, vs.); ... (39) O, özellikle gençler arasında ve (41) orduda faaliyet gösterir... “Ön sözünde Stalin şunları aktarmakta: Kemalist devrim, gelişim sürecinde doğal olarak çiftçi ve işçiye yönelik olmuştu...” – (V. A. Gurko – Krjažin, *Bližnij Vostok i Deržavy*, Moskova 1925, s. 198) Türkiye'ye “çok önemli bir sorun olan “milliyet problemi” hususunda örnek olarak Sovyetlerdeki sorunun çözülüşünü “doğru göstererek” tavsiyede bulunmuştu.